

Položaj radništva u Bosni i Hercegovini do majskih štrajkova 1906. godine.

Ilijas Hadžibegović

O položaju radnika u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom malo je pisano. Neposredno na ovo pitanje odnosi se samo rad Nedima Šarca **Položaj radničke klase u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom okupacijom (1878—1914).**¹⁾ U ovom radu autor se koristio štampom različitim materijalima, sa radničkih, sindikalnih i partijskih kongresa i konferencija, štampanim službenim izvještajima kao i literaturom koja se na bilo koji način odnosi na ovo pitanje. Šarac je istakao osnovne pretpostavke za nastanak radništva i osnovne faktore koji određuju njegov položaj: nadnice, radno vrijeme, uslove rada, stanovanja itd.

U radu **Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini od 1919. godine**²⁾ N. Šarac je kompleksnije zahvatio pitanje položaja radništva i njegove organizovane borbe u okvirima austrougarskog političkog i privrednog sistema u Bosni i Hercegovini. U prvom radu autora nije bila dostupna arhivska građa, a u drugom se koristio njome u ograničenom obimu. Ostali historiografski radovi o radničkom pokretu i industrijalizaciji u Bosni i Hercegovini ovome pitanju ne poklanjaju posebnu pažnju i većinom iznose konstatacije koje su logične za određenu strukturu industrije i društva.³⁾

¹⁾ Nedim Šarac, **Položaj radničke klase u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom okupacijom (1878—1914)**, »Rad«, Beograd 1951. 72 str.

²⁾ Nedim Šarac, **Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini do 1919. godine**, Sarajevo 1955.

³⁾ Vitomir Korać smatra da je većina radništva u bosansko-hercegovačkoj industriji njena »topovska hrana«, **Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji**, knj. III, Zagreb 1933, str. 323; P. Sugar, ističe da je položaj radništva u Bosni i Hercegovini isti kao i u drugim zemljama u procesima početne industrijalizacije i da ne pokazuje nikakvih osobenosti, tim prije, što je Bosna i Hercegovina smatrana dijelom Austro-Ugarske i što su pojedini zakoni zajedničkog tržišta djelovali i u ovoj zemlji. Sugar je takođe konstatovao da je položaj radništva u Bosni i Hercegovini bio nešto bolji od položaja radništva u prekomorskim kolonijama, a nešto slabiji od položaja radništva u metropolama. Petar F. Sugar, **Industrialization of Bosnia-Hercegovina 1878—1918**. University of Washington Press Seattle 1963, str. 174, 189 i 190.

Cilj ovoga rada je da prikaže strukturu, broj, ekonomski položaj i štrajkove radnika u Bosni i Hercegovini do majskih štrajkova 1906. godine. Ovaj period istorije radničkog pokreta najmanje je poznat. Počinje jačanjem industrijalizacije i prvim nezadovoljstvima radništva postojećim radnim odnosima, a završava masovnim socijalno-političkim pokretom i legalnim sindikalnim organizovanjem 1906. godine. To je početna faza u radničkom pokretu, kada se radništvo izdvaja kao posebna socijalna grupacija, koja egzistira i ispoljava se u lokalnim okvirima preduzeća ili mjesta. U radu nisu obuhvaćeni svi elementi koji određuju položaj radnika. Pitanje socijalne zaštite obrađeno je posebno, kao i uticaj organizovanja radništva na promjenu njegovog položaja.

Porijeklo i struktura radništva

Autori koji su se bavili istorijom radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini osvrtni su se na socijalno porijeklo radništva. Globalna podjela identična je u svih autora. Radništvo se dijeli na domaće i strano.

Prema Vitomiru Koraću, domaće radništvo se regrutuje od pauperizovanih seljaka, osiromašenih varošana i kasablija.⁴⁾ Veselin Masleša u studiji **Mlada Bosna** pisao je: »U istom tempu sa razvojem industrije poslije okupacije razvija se i radnička klasa koja se regrutuje iz siromašnih seljaka, gradske sirotinje, većinom paupera — redovne pojave feudalnih gradova — i stranih kvalifikovanih radnika.«⁵⁾ Za domaće radništvo Nedim Šarac kaže: »Tek poslije okupacije uporedo sa izgradnjom industrije nicao je i domaći proletarijat iz redova propalih gradskih i seoskih zanatlija, kalfi, protjeranih kmetova i siromašnih seoskih porodica koje nisu mogle živjeti na svojim malim posjedima, ili su bile izvlaštene od kulaka.«⁶⁾ Proučavajući industrijalizaciju Bosne i Hercegovine, američki historičar P. Sugar (Peter Sugar) usmjerio je svoju pažnju na domaće radništvo i njegove mogućnosti koje po njegovom mišljenju državni i privatni poslodavci primaju s nepovjerenjem. Autor navodi primjere da su domaći ljudi mogli biti upotrijebljeni za razne poslove i bez nekog dopunskog stručnog obrazovanja: rudari i radnici u željezarama mogli su se naći u blizini Vareša, stručna radna snaga za solane u okolini Tuzle, a svaki seljak poznao je manje složene radne operacije potrebne pri rušenju stabala.⁷⁾

Budući da Šugerova studija tretira industrijalizaciju Bosne i Hercegovine, on ne razmatra sve mogućnosti zapošljavanja seoskog stanovništva. U ove kategorije radništva treba uvrstiti pomoćno radništvo na željeznicama (održavanje pruge), pomoćno radništvo u industriji na periferiji većih mjesta, radništvo koje se sezonski upošljavalo na građevinskim radovima, a naročito na izgradnji željeznica.

Struktura radništva u gradovima nije detaljnije obrađena. Ona ima drukčija obilježja od strukture radništva porijeklom sa sela.

4) Vitomir Korać, n. d. str. 323.

5) Veselin Masleša, **Mlada Bosna**, Beograd 1945, str. 77.

6) Nedim Šarac, **Položaj radničke klase...** str. 29.

7) P. Sugar, n. d. str. 275.

Industrija u gradskim naseljima upošljavala je radnu snagu kojoj za određene poslove nije trebalo dopunsko stručno obrazovanje. Fabrike duhana u Sarajevu, Mostaru, Banja Luci i Travniku, zatim Tkaonica ćilima i Tkaonica beza i vezionica u Sarajevu uglavnom su upošljavale žensku radnu snagu koja je svoja stručna znanja stekla u kućnoj radnosti. Većina domaćih zanatlija pripadala je starim balkanskim zanatima. Uskoro poslije okupacije, odnosno Zakona o carinama, počinje proces stagnacije i propadanja balkanskih zanata. Za njihovo propadanje Šmit (Schmid) kaže da je bilo sračunato, i da je država svojom politikom nastojala da nestanu oni zanati koji su uvođenjem jeftinije industrijske robe postali anahronizam.⁸⁾ Industrijama su bile potrebne zanatlije modernog, zapadnoevropskog tipa zbog čega država nedostatak nadomješta dovodenjem sa strane. Tako se u bosansko-hercegovačkim gradovima stvarao višak radne snage koja je zbog jeftinije industrijske robe ostajala bez posla, a koju moderna industrija nije prihvatila. Pored zanatlija, industrijama u gradu nudili su se kao radna snaga: propali sitni trgovci, sitno činovništvo iz turske administracije, demobilisani vojnici i druga gradska sirotinja.

Pomenuti autori govore o stranom radništvu koje je dobro kvalifikovano i koje državni ili privatni poslodavac dovodi u ovu zemlju. To je bio onaj dio stranog radništva koji Korać naziva tankim slojem radničke aristokratije, a Šuger ga označava kao pozvano, koje služi kao rukovodilac posla. Drugu kategoriju stranog radništva sačinjavaju kvalifikovani radnici modernih zanata koji su stizali u Bosnu i Hercegovinu nakon što su proputovali gotovo čitavu srednju Evropu. Treća kategorija stranog radništva je najbrojnija. Nju sačinjava veliki broj nekvalifikovanih i polukvalifikovanih ili priučeni radnika koji su dolazili na sezonske radove (izgradnja željeznica, sječa šume, građevinski radovi i sl.).

Strana kvalifikovana radna snaga dolazila je neposredno poslije okupacije. U početnom periodu nije moguće utvrditi koliko je bilo strane radne snage, jer o tome nije vođena evidencija. Biro za poslove Bosne i Hercegovine u Zajedničkom ministarstvu finansija, rudarsko odjeljenje, dao je 1894. godine podatke o broju radnika u preduzećima D. Tuzla, Vareš, Vrelo Guber, bušotina Vilenica i Donja Lašva. U ukupnom broju radnika od 1.002 iskazan je broj stranih radnika od 277 (oko 27%).⁹⁾ Od ove godine strani radnici se sve češće iskazuju odvojeno. U aktu Zajedničkog ministarstva finansija od 25. maja 1894. godine koji je upućen upravi solane u D. Tuzli govori se o stranom radništvu: »... broj zaposlenih stranih radnika u rudniku Kreka iznosio je 25—30%, dok se taj broj popeo početkom 1893. na 40, a krajem 1893. na 45%, da bi u poslednje doba ponovo pao na 40%. Nasuprot tome kod rudnika uglja Zenica ukupan broj stranih radnika čini sada 12%«. ¹⁰⁾ Broj stranih radnika u rudniku Kreka, 1894. iznosio je 150 (194 domaćih), a 1898. Rudarska uprava u D. Tuzli izvještava Zajedničko ministarstvo finansija

⁸⁾ Ferdinand Schmid, *Bosnien und die Hercegovina unter der Verwaltung Oesterreich-Ungarns*, Leipzig 1914, str. 535—536.

⁹⁾ ABH, ZMF, G. Z. 6372 BH/1894. Grada... str. 400.

¹⁰⁾ ABH, ZMF, G. Z. 4831 BH/1894. Grada... str. 401.

da u rudniku Kreka radi 324 domaća i 61 strani radnik.¹¹⁾ O stranoj radnoj snazi koja je sezonski upošljavana u Bosni i Hercegovini takođe ima malo podataka. Ona dolazi u ove zemlje zajedno sa prvim značajnijim investicijama. Ponuda strane radne snage u prvim godinama okupacije daleko je premašivala potražnju, zbog toga su austrijske vlasti bile primorane da intervenišu. U cirkularnoj naredbi Zemaljske vlade u Sarajevu koju je 13. januara 1880. uputila svim okružnim oblastima konstatuje se sljedeće: »Okupacija Bosne i Hercegovine dala je povoda za pretjerane nade i sanjarije stanovnicima austrijskih provincija, a takođe i inostranstvu. Bosna je posmatrana kao zlatonosna zemlja pa su hiljade ljudi vezali svoju egzistenciju i svoju budućnost uz ovu zemlju. Kao obično nisu se ni ovdje ostvarile pretjerane nade, veliki dio tih ljudi morao je da skapava od gladi. Među licima koja su se uselila u Bosnu nalazi se oko 1.500 italijanskih radnika. Pošto besposlica i glad vodi svakom izgredu, u interesu je javnog reda i sigurnosti da se te problematične egzistencije po mogućnosti udalje.«¹²⁾

Kada je sredeno unutrašnje stanje, zavedena lična i imovinska sigurnost, otpočeli su u Bosni i Hercegovini obimni radovi na izgradnji željeznica, upravnih i stambenih zgrada, a posebno na sječi šume. Strana radna snaga pojavljuje se kao konkurencija domaćoj. Zabilježeno je nekoliko sukoba između domaćih i stranih radnika. Prvi takav sukob zabilježen je 1884. godine, kada su strani radnici upotrijebili vatreno oružje.

Na osnovu podataka kojima raspoložemo nije moguće utvrditi koliko je i odakle je dolazila radna snaga za pojedine privredne grane, ali se može pretpostaviti da je kvalifikovana radna snaga bila porijeklom iz razvijenijih industrijskih oblasti Monarhije, a sezonska nekvalifikovana iz pasivnih krajeva gdje škrti prirodni uslovi i nedostatak zaposlenja nisu pružili ni minimum egzistencije. Pored toga, agenti velikih firmi traže radništvo tamo gdje su ljudi po tradiciji bili vezani za određene poslove (npr. drvosječe iz Kranjske, zidari iz Dalmacije i Italije i sl.). U Bosni i Hercegovini su se do danas održali pojedini nazivi za pojedine alate koje su donijeli strani radnici (kranjska sjekira, nazivi za zidarski, stolarski, bravarski alat).

Na strukturu sezonskog radništva ukazuje podatak o gradnji pruge Sarajevo—istočna granica. Na toj pruzi radilo je 1903 — 19.937, 1904 — 27.642 i 1905 — 15.080 radnika. Od ukupnog broja ovih radnika na Bosnu i Hercegovinu otpada 47,5%, dok su preostalih 52,5% sačinjavali stranci, i to: Austrija 19,8%, Mađarska 24,7%, Italija 5,1%, Turska 2% i ostale zemlje 0,9%.¹³⁾

Broj i strukturu radništva nije moguće odvajati, a naročito ne pomoću podataka koji se pojavljuju povremeno i koji su po sadržini fragmentarni. P. Šuger konstatuje da su 1904. godine 22% cjelokupnog industrijskog radništva sačinjavali stranci, a da je 1908. broj stranih radnika opao na 13%. On takođe smatra da broj kvalifikovane i stručne

¹¹⁾ ABH, ZMF, G. Z. 232 BH/1899, Grada... str. 439.

¹²⁾ ABH, ZVS, 243, Pr. BH/1880, Grada... str. 322.

¹³⁾ Izvještaj o upravi BiH 1906. str. 542—543.

radne snage nije nikad prelazio 25% ukupne radne snage u industriji.¹⁴⁾ Izvještaji o upravi Bosne i Hercegovine 1906. i 1907. godine pružaju podatke na osnovu kojih se mogu vršiti poređenja o zaposlenosti domaćih i stranih radnika u nekim državnim preduzećima:

	Godina	Domaći	Strani	Svega
Rudnik uglja Kreka	1890.	60	68	128
	1895.	339	124	463
	1900.	387	123	510
	1905.	487	94	572
	1906.	490	93	583
Rudnik uglja Zenica	1890.	40	21	61
	1895.	235	29	264
	1900.	473	51	524
	1905.	391	46	437
	1906.	472	71	543
Odnos domaćih i stranih radnika u svim rudnicima uglja:	Godina	Domaći	Strani	Svega
	1895.	574	153	727
	1900.	864	176	1.040
	1905.	1.330	195	1.525
	1906.	1.476	209	1.685
Željezara Vareš	1890.	26	—	26
	1895.	435	108	563
	1900.	618	203	821
	1905.	710	148	858
	1906.	856	134	990
Solane	1905.	235	39	274
	1906.	216	32	248 ¹⁵⁾

Budući da ne raspoložemo podacima o kvalifikacionoj strukturi domaćih i stranih radnika odvojeno, može se na osnovu navedenih podataka pretpostaviti da već 1905. godine domaće radništvo počinje uspješno zamjenjivati strano radništvo i postepeno ga potiskivati.

Broj radnika u Bosni i Hercegovini do 1906. nije moguće tačno utvrditi. On nije utvrđen u postojećoj literaturi, a ni arhivska građa ne daje mnogo sigurnih činjenica za njegovo utvrđivanje. Nedim Šarac navodi da je 1905. godine u Bosni i Hercegovini bilo 48.418 radnika ukazujući da tu nisu uračunata sitna preduzeća i sluge, P. Šuger uzima podatak od 48.688 u 1905. godini, K. Hrelja navodi da je 1904. u 99 industrijskih preduzeća radilo 30.365 radnika, a Pisarev da je u Bosni i Hercegovini 1905—1907. bilo uposleno 40—50.000 radnika.¹⁶⁾ Detaljnija istraživanja izvora o broju radnika ne daju veliku prednost s obzirom

¹⁴⁾ P. Šuger n. d. str. 167—168.

¹⁵⁾ Izvještaj o upravi BiH 1906. str. 456—457, 459, 460; Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1907, str. 145—148.

¹⁶⁾ N. Šarac: **Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini do 1919. godine**. Sarajevo, 1955. str. 15; P. Šuger, n. d. str. 167; K. Hrelja, n. d. str. 155; J. A. Pisarev, **Položenje radničkog klase i radničkog dvigženie v Bosni i Hercegovini v 1905—1914 gg.** Radničko dvigženie v novoe vremja, Moskva 1964, str. 345.

na to da nije postojala službena statistika, da je neodređen pojam radnika, i da je postojala velika fluktuacija.

Prvi podaci o broju radnika za čitavu Bosnu i Hercegovinu nalaze se u popisu stanovništva od 1. maja 1885. godine. Prema tome popisu, u Bosni i Hercegovini bilo je 34.241 pomoćni radnik, nadničara i slugu (2,57% ukupnog muškog aktivnog stanovništva).¹⁷⁾ Sljedeći podaci o broju radnika za čitavu Bosnu i Hercegovinu datiraju iz 1904. godine. Na traženje Zajedničkog ministarstva finansija, Zemaljska vlada u Sarajevu izradila je prvi pregled fabričkih pogona i broja radnika za 1904. godinu. To prvo istraživanje broja radnika pruža sljedeće podatke:

R a d n i c i		Šegrti	Sluge	Svega
do 16 godina	preko 16 godina			
988	23.989	312	57	25.346 ¹⁸⁾

Autor izvještaja civilni adlatus baron Benko konstatovao je da su navedeni podaci nepotpuni iz nekoliko razloga: posao je povjeren potčinjenim organima vlasti, a ne posebnoj komisiji Zemaljske vlade; nisu prikupljeni sistematski i na licu mjesta, nego putem formulara; poslodavci nisu davali tačne podatke zbog poreza i poslovnih tajni; podaci nisu uzimani u velikom broju zanatskih radiona, gdje je radio određen broj radnika, a i neka veća preduzeća nisu obuhvaćena. Navedeni broj radnika zaposlen je u 99 preduzeća. Za isti broj preduzeća u 1904. godini, Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906. godine donosi podatak da je industrija zapošljavala 30.365 radnika.¹⁹⁾ Razlika u odnosu na prethodni izvor proizilazi iz povećanog broja radnika u drvnoj industriji koji je iskazan sa 19.034, umjesto 14.688, dok su odstupanja u drugim granama neznatna. U 1905. godini broj radnika nije posebno istraživan. Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine za 1906. godinu sadrži pregled unesrećenih radnika u 1905. godini. Tu se nalazi i podatak da je 1905. godine u 101 preduzeću radilo 48.688 radnika.²⁰⁾ Ovaj podatak ne može se uzeti kao potpuno vjerodostojan, jer je uzet prosječan broj radnika za pojedine grane industrije, a, pored toga, uračunati su i činovnici. U ovaj broj uračunati su radnici državnih željeznica, što 1904. godine nije učinjeno, tako da se broj ovih radnika popeo sa 561 na 6.296. Pored toga, u građevinarstvo su uračunati radnici koji su radili i na izgradnji željeznice Sarajevo—istočna granica, tako da je u 1904. za ovu granu navedeno svega 250 radnika, a u 1905. godini 12.870. U istom pregledu o nesrećama od 1. jula do 31. decembra 1905. godine stoji da je u erarnim i privatnim preduzećima radilo 42.047 radnika, i to u državnim 24.875, a u privatnim 17.162.²¹⁾

Da se svi ovi brojevi moraju uzeti s rezervom, pokazuju podaci o maksimalnom broju istovremeno uposlenih kvalifikovanih i nekvalifikovanih radnika na izgradnji željeznice Sarajevo—istočna granica u go-

¹⁷⁾ Ortschafts und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und Hercegovina nach dem Volkszählungs-Ergebnisse vom 1. Mai 1885. Sarajevo 1886. Tabele.

¹⁸⁾ ABH, ZMF, G .Z. 4974, BH/1906, Građa... str. 500.

¹⁹⁾ Izvještaj o upravi 1906. str. 316.

²⁰⁾ Isto, str. 339.

²¹⁾ Isto, str. 336—337. U ovaj broj nije uračunat broj radnika industrije papira, industrije za umnožavanje i industrije u kamenu, glini, zemlji i staklu.

dinama: 1903 — 19.937, 1904 — 27.642 i 1905 — 15.080.²²⁾ Očigledno je da bi se s ovim brojevima mogle praviti različite kombinacije o broju radnika u Bosni i Hercegovini.

Naredbom Zemaljske vlade od 18. aprila 1907. godine počeo je popis svih preduzeća i radionica u Bosni i Hercegovini. Prema podacima Statističkog ureda Zemaljske vlade, u jesen 1907. godine u Bosni i Hercegovini bilo je 46.593 državna i privatna poslovna preduzeća i radnje u kojima je bilo zaposleno 101.664 osobe ili 5,74% cjelokupnog stanovništva. Ud ukupnog broja preduzeća na erar otpada 64 (0,14%), a na privatnike 44.327, čemu treba dodati i 2.202 kućne radionice. Od ukupnog broja privatnih preduzeća i radionica 37.358 (84,7%) bilo je bez pomoćnih radnika, a 6.769 (15,3%) imalo je pomoćne radnike. U 64 erarna preduzeća bilo je uposleno 12.852 najamna radnika (14,6%) svih uposlenih a 6.769 privatnih preduzeća i radionica upošljavalo je 38.023 kvalifikovana i nekvalifikovana radnika, dok je u 2.202 kućne radione radilo svega 730 najamnih radnika. Iz statističkih podataka se vidi da je u Bosni i Hercegovini bio sasvim mali broj većih industrijskih preduzeća.²³⁾ Na položaj radništva najbitnije je uticala kvalifikaciona struktura i odnos muške i ženske radne snage. U državnim preduzećima taj odnos pokazuje sljedeće stanje:

Kvalifikovani radnici:	muški	2.986
	ženski	1.369
naučnici:	muški	195
	ženski	77
nekvalifikovani radnici:	muški	7.260
	ženski	965
U privatnim preduzećima:		
kvalifikovani radnici:	muški	8.007
	ženski	250
naučnici:	muški	3.680
	ženski	224
nekvalifikovani radnici:	muški	23.435
	ženski	640 ²⁴⁾

Iz ovih podataka se vidi da je u erarnim i privatnim preduzećima bilo uposleno 1907. godine 49.088 radnika,²⁵⁾ od toga 12.612 kvalifikovanih radnika, 4.176 naučnika i 32.300 nekvalifikovanih radnika. Od ukupnog broja najamne radne snage bilo je 3.525 žena. Prema tome, izvršena analiza o broju radnika u Bosni i Hercegovini do 1906. godine pokazuje

²²⁾ Isto, str. 542—543.

²³⁾ Ovdje treba imati u vidu da su uračunate privatne neproizvodne radnje, od 44.327 privatnih preduzeća i radnji 29.240 (65,96%) su proizvodni, dok je 15.087 (34,04%) otpadalo na trgovinu, saobraćaj i druge neproizvodne poslove. Izvještaj o upravi BiH, 1908, str. 121—126.

²⁴⁾ Izvještaj o upravi 1908. str. 140—143.

²⁵⁾ Koristeći se istim izvorom Ferdinand Šmit (n. d. str. 537) navodi da je u industrijskim, zanatskim i drugim neproizvodnim poslovima bilo uposleno 55.434 osobe. Uračunati su činovnici i 730 radnika iz kućnih radiona.

da uzimanje u razmatranje, dosad poznatih podataka, ne mijenja već postojeće konstatacije (N. Šarac, 48.418, P. Šuger 48.688) nego ih samo potvrđuje.

Ekonomski položaj i prvi štrajkovi radnika

Istraživanje ekonomskog položaja radnika u Bosni i Hercegovini do 1906. godine otežava nedostatak izvora. Većina podataka, zabilježenih u službenim izvještajima ili štampi, nastala je kao rezultat sukoba između radnika i poslodavaca. Prvi takvi sukobi u Bosni i Hercegovini javljaju se stihijno i neorganizovano. Do njih najčešće dolazi zbog odugovlačenja isplate zarada, zakidanja ili bezrazložnog kažnjavanja. Te prve manifestacije nezadovoljstva nisu zabilježene od strane vlasti ni u onovremenoj štampi. Zbog toga se tek od 90-tih godina XIX vijeka mogu pratiti pojedini elementi položaja radništva. Budući da je većina izvora za razmatranje položaja radnika do 1906. godine vezana za pojedine štrajkove, u radu nije moguće sinhrono zahvatiti čitavo područje Bosne i Hercegovine.

Među prve značajnije pokrete spada štrajk bačvarskih radnika kod firme Slezinger (kotar Maglaj) iz 1890. godine. Ovi radnici došli su iz Sinja u Hrvatskoj i kod pomenute firme izrađivali duge za burad. Njihova zarada zavisila je od broja proizvedenih duga, a proizvodnja od kvaliteta hrastovog drveta. Prije sklapanja ugovora radnici su pregledali područje eksploatacije drveta i na osnovu toga sklopili ugovor. Ugovorom je posao dat u predjelu Ozrena i Kranice. Međutim, poslodavac im je na svoju ruku dao područje Kablovac—Lozna, gdje su hrastovi slabijeg kvaliteta. Izrada duga zahtijevala je više napora i vremena, čime su uslovi rada otežani a zarada smanjena. Na ovakav postupak poslodavca radnici su veoma oštro reagovali. U izvještaju žandarmerijske stanice u Vozući od 6. maja 1890. upućenog komandi žandarmerijskog korpusa u Sarajevu, o tome je zabilježeno sljedeće: »(...) oko 280 radnika ne samo da su nemirni i nezadovoljni nego su se naveliko pobunili pa su neki napustili posao i nalaze se kod glavnog magazina u Lozni.«²⁶⁾ Na nagovaranje žandarmerije da se razidu i nepravilnost riješe mirnim putem, radnici su ostali uporni u štrajku i zahtjevima. Pred radnike su istupili predradnici i počeli govoriti: »Čujte ljudi, neka se niko ne usudi da se vrati na posao, dosta nas je Slezinger varao, a sada to hoće takođe da čine i sami žandarmi, ne plašite se njihovih pušaka, ako hoće oni mogu da pucaju i mogu nekolicinu nas i da ubiju, ali mi zato imamo budakove i ostalo oruđe sa kojim i mi takođe možemo se braniti.«²⁷⁾ Prijetnje žandarmerije nisu pokolebale borbeni i odlučan stav radnika. Vođi štrajka bili su uhapšeni, a ostalo radništvo odbilo je da se vrati na posao izjavljujući da će ići sa uhapšenim predradnicima. Poslije duže prepirke i obećavanja od strane žandarmerije, 81 radnik se vratio na posao, a 172 su nastavili štrajk, uputivši se iza oružane pratnje koja

²⁶⁾ ABH, ZMF, G. Z. 3852, BH/11/V 1890, Građa... str. 376—377.

²⁷⁾ Isto. Među predradnicima koji su istupili pred radnike navode se sljedeća imena: Nikola Rončević, Nikola Jozo, Katalinić, Jure Petrović, Pero Prpić, Ivan Martić, Mile Jelić i Jozo Krznarić.

je tjerala uhapšene prema kotarskom uredu u Maglaju. Uhapšeno je 27 predradnika, a ostali štrajkači su stavljeni pod policijski nadzor. Kad se Šlezinger vratio iz Austrije, ispunio je spomenute zahtjeve radnika, ali štrajk time nije bio potpuno završen. Nastavilo ga je 35 radnika i svi su bili uhapšeni. Ovo dovodi u sumnju da je navedeni uzrok štrajka bio i jedini.

Stav Zemaljske vlade prema štrajku vidi se iz izvještaja koji je uputila Zajedničkom ministarstvu finansija 13. maja 1890. godine. Postoji sumnja o uzrocima i vezama štrajka kod firme Šlezinger sa »Radničkim demonstracijama koje su pripremane u Monarhiji i mnogim stranim državama za Prvi maj 1890«. Drugi uzrok štrajka mogao bi biti uskraćivanje opravdanih zahtjeva radnika koji se nalaze u ugovoru. U izvještaju se postavlja pitanje da li se štrajk od 2. maja 1890. može uzeti kao puka slučajnost i nije li primjena borbenih metoda za poboljšanje radničkog položaja preuranjena pojava u BiH? Da bi u korijenu spriječila takve pojave, Zemaljska vlada je naredila sudsku istragu o uzrocima štrajka i postupak prema štrajkačima: »Pošto su svi radnici koji su prestali da rade, nadležni u Sinju i Hrvatskoj potrebno je u oba slučaja (odnosi se na sumnjive uticaje sa strane ili kršenje ugovora od strane poslodavca — prim. I. H.) da se ocijeni da li će se dozvoliti dalji boravak u zemlji onim licima koji su vršili uticaj na demonstrativnu obustavu rada.

Ako se na osnovu rezultata sprovedenih izvida ustanovi da su pomenute radničke demonstracije prouzrokovane uticajem agitacije izvana ili su inscenirane namjerno na drugog maja o. g. tada će pojedini začetnici pobune bez obzira na ishod, protiv njih pokrenutog sudskog kaznenog ili policijskog postupka, biti pod svaku cijenu protjerani sa čitavog upravnog područja Bosne i Hercegovine a kad odleži kaznu zatvora koja bi protiv njih bila izražena, treba ih stražarno izbaciti preko zemaljske granice«. ²⁸⁾ Ovo je načelan stav Zemaljske vlade prema radništvu, a pogotovo ako se revolt radništva izrazio u vrijeme znatne aktivnosti internacionalnog proletarijata u proslavi Prvog maja. Za takvu djelatnost koja u ovom slučaju nije dokazana predviđene su stroge kazne koje su završene izgonom iz okupiranog područja.

Zemaljska vlada je prema firmi koja ne poštuje ugovor, sasvim tolerantna, iako Bosanski biro u Zajedničkom ministarstvu finansija odgovornost stavlja na firmu Šlezinger: »U svakom slučaju Zemaljska vlada će učiniti odgovornim trgovca drvetom Šlezingera za dalje izgrede njegovih radnika i najenergičnije mu staviti do znanja da za zadovoljavajuće ispunjenje sklopljenog ugovora u pogledu sječe hrastova nije dovoljno da on samo Zemaljskoj vladi tačno plaća ugovoreni iznos, nego da i u svim drugim okolnostima, dakle i u radničkom pitanju, mora vladati strog red i mir«. ²⁹⁾

Po naređenju Zemaljske vlade istragu o uzrocima štrajka izvršila je Okružna oblast u D. Tuzli. U izvještaju koji je ova oblast uputila Zemaljskoj vladi, konstatuje se da previranja i manifestacije nezadovolj-

²⁸⁾ ABH, ZMF, G. Z. 4045/BH/1890, Građa... str. 378.

²⁹⁾ ABH, ZMF, G. Z. 4045/BH/1890, Građa... str. 379.

stva sa platama i radnim odnosima postoje kod radnika pomenute firme već od sredine marta 1890. god. pa je »... na prvog odnosno na drugog maja došlo do demonstrativne obustave rada samo slučajno i to zbog bezobzirnih nepopustljivosti preduzimača u pogledu opravdanih zahtjeva radnika što je išlo prirodnim tokom, a ne usljed vanjskih štrajkačkih pokreta i radničkih demonstracija.«³⁰⁾ Prema ovome, uzroci štrajka leže u radnim odnosima i slabim platama. Bez obzira što nisu utvrđeni strani uticaji, Zemaljska vlada je naredila da se uhapšenih 35 najupornijih radnika protjeraju iz Bosne i Hercegovine. Iako Zajedničko ministarstvo finansija u dva maha čini Šlezingera odgovornim za štrajk, nema nijednog podatka koji govori o bilo kakvim mjerama poduzetim protiv nje-gove firme.

O položaju šumskih radnika govori i drugi štrajk koji je izbio početkom oktobra 1893. godine kod firme Morpurgo-Parente (kotar Tešanj). Iako za potpunu rekonstrukciju ovoga sukoba između radništva i poslodavaca nema sačuvanih podataka, ipak se mogu uočiti neki karakteristični elementi. Oko 400 radnika koji su primili oko 3.000 forinti predjuma napustili su posao bez otkaza. Firma je zatražila od vlasti da spriječi odlazak ovih radnika. Zemaljska vlada je posredstvom Okružne oblasti u Banja Luci naredila nadležnim kotarskim oblastima da upotrijebe sva zakonita sredstva kako bi štrajk, ako bi eventualno izbio, bio spriječen.³¹⁾ Kad je 20. novembra 1893. godine oko 400 radnika namjeravalo da napusti posao, firma je zatražila od Zemaljske vlade da u predjelu Čavke uspostavi žandarmerijsku ekspozituru koju bi firma izdržavala iz svojih sredstava. Budući da je u području Čavke radilo oko 2.300 radnika, a svi kotarski uredi bili dosta udaljeni, Zemaljska vlada je naredila da se uspostavi isturena žandarmerijska ekspozitura u predjelu Čavke u jačini od 8 ljudi, i to za narednu sezonu od 1. aprila 1894. godine. Međutim, grupa od 87 radnika napustila je posao 27. novembra 1893. i potajno otišla iz planine u pravcu Prnjavor—Klašnice. Na traženje firme kotarski uredi su zadržali radnike i pod stražom vratili ih na posao. Poslije ovog događaja firma je telegramom zamolila Zemaljsku vladu da joj dodijeli žandarme za tekuću kampanju. Iz ovog telegrama mogu se uočiti i neki uzroci štrajka. U telegramu se kaže: »Firma moli Zemaljsku vladu, s obzirom na udaljenost Pribinića od Tešnja, a u šumama se nalazi 2.300 radnika i s obzirom da podstrekači koje plaća konkurencija i dalje djeluju, da se za tekuću radnu kampanju do 1. aprila uspostavi žandarmerijska ekspozitura u predjelu Čavke. Firma je spremna da žandarmima obezbijedi stan i hranu a i propisane plate.«³²⁾ U istom telegramu firma kao uzgred napominje da je plate povećala za 10 do 15%, što ukupno iznosi 20% povećanja u odnosu na ranije kampanje. Iz navedenih podataka očigledan je pravi uzrok štrajka. Iako firma kao uzrok štrajka navodi huškanje radnika od strane nekog konkurenta, to je sekundarnog značaja. Pravi uzroci štrajka bili su niske zarade i teški uslovi rada. O položaju šumskih radnika kod firme Morpurgo—Parente pisao je 1894. godine **Ostdeutsche Rundschau**. Taj

³⁰⁾ ABH, G. Z. 4345, BH/1890, Grada... str. 379.

³¹⁾ ABH, ZMF, G. Z. 14092, BH/1893, Grada... str. 395.

³²⁾ ABH, ZMF, ad. G. Z. 14092, BH/1893, Grada... str. 396.

članak prenijela je zagrebačka **Sloboda**. Dopisniku je poznato da je ova firma izvlačila velike profite iz bh. šuma. Od 1887—1891. ova firma ostvarila je 5 miliona kruna čistog prihoda. Pomoću mreža agenata vrbovala je veliki broj radnika iz svih krajeva Monarhije obećavajući im velike zarade. Na taj način se svake godine u bh. šumama zapošljavalo »više tisuća šumskih radnika iz Monarhije«. ³³⁾ Iz ovog napisa mogu se uočiti sljedeći momenti koji su uticali na položaj radništva: prvo, ugovori o platama ne sklapaju se na licu mjesta, tako da radnici nisu upoznati sa radnim uslovima, pa su samim tim ugovori bili nerealni; drugo, sistem kantina za nabavku životnih namirnica i pića, svojim cijenama i načinom poslovanja, nije dozvoljavao da radniku od plate bilo što ostane, pa čak su mnogi radnici bili zaduženi za iduću sezonu; treće, na ovakvo stanje radništvo je reagovalo većim ili manjim štrajkovima koje su vlasti gušile zandarmerijom »da ne dođu izvana nikakvi mir vrijeđajući elementi«. Takav pokušaj bio je svakako i štrajk u jesen 1893. godine.

Već u prvim štrajkovima austrougarske vlasti su se koristile iskustvima sa radničkim pokretom iz svoje zemlje. Pored poznatih »zakonskih sredstava«, u ovom sukobu vlasti primjenjuju oprobani metod borbe protiv radničkih štrajkova ovakve vrste. U izvještaju Zemaljske vlade koji je uputila, 29. novembra 1893. godine, Zajedničkom ministarstvu finansija, povodom preduzetih mjera, kaže se: »Isto tako je naredeno pomenutoj okružnoj oblasti da pouči podređene kotarske urede da putne pasoše radnika firme Morpurgo—Parente koji su kod njih deponovani tek onda izruči kada radnici u smislu obostranog ugovora doprinesu otpusnice ispostavljene od poslodavca, ili kad odnos između jednih i drugih bude proglašen riješenim putem odluke vlasti«. ³⁴⁾ Ovaj metod sputavanja radništva i svojevrsnog zatočeništva u rukama pojedinih firmi imao se načelno primijeniti prema svim zaposlenim radnicima u Bosni i Hercegovini. Zemaljska vlada ga hvali kao oprobani i uspješan metod, pa konstatuje: »Putem ove naredbe pošlo je vlastima za rukom da umire mnoge radnike koji su štrajkovali i da ih vrati njihovim poslodavcima«. ³⁵⁾

Poznata je činjenica da je Zemaljska vlada već u prvim godinama okupacije nastojala da razvije rudarstvo. U tu svrhu dovođeni su iskusni rudari sa strane. Da bi ih privukli i zadržali u bosanskim rudnicima, morali su ih plaćati mnogo bolje nego domaće ljude. Vremenom to bolje plaćeno strano radništvo postalo je izvjesna smetnja, a ne stabilizator proizvodnje. Njihove plate smanjivale su profit, a pored toga među njima se sve češće pojavljuju socijalistički elementi. Oba ova problema ispoljila su se 1894. godine. Te godine grupa radnika vareške željezare zahtijeva proslavu Prvog maja, da bi nakon odobrene proslave začetnici izgubili posao. Dok je problem socijalističke propagande kulminirao u vareškoj željezari, iste godine je problem skupljeg stranog radništva postao akutan u rudniku Kreka. Milan Gavrić je, pišući o napadu na nadnice rudara Kreke, utvrdio da su oni i pored težih životnih uslova

³³⁾ »Sloboda«, br. 16, 1894, str. 3, Zagreb 17. avgusta 1894.

³⁴⁾ ABH, ZMF, G. Z. 14092, BH/1893, Grada... str. 395.

³⁵⁾ Isto, 14.

imali za 0,27 krajcara po kvintalu manje od najniže plaćenih kopača u Koflahu (Köflach) kod Graca. Proizvodnja u Kreki je rasla, ali su rasli i troškovi. Godine 1893. u odnosu na 1892. proizvodnja se povećala za 142.171 q uz istovremeno povećanje troškova proizvodnje za 2,69 krajcara po 1 q. U istoj godini dobit rudnika opala je od 35.312 forinti na 17.325 forinti.³⁶⁾

Rudarsko odjeljenje Biroa za poslove Bosne i Hercegovine u Zajedničkom ministarstvu finansija dalo je 23. maja 1894. godine statističke podatke o stanju radnika u nekim rudarskim preduzećima, pri čemu se naročito obraća pažnja na broj stranih radnika. Budući da se broj stranih radnika u rudniku Kreka kretao od 30 do 45%, a u Zenici bio svega 12%, Zajedničko ministarstvo finansija je zaključilo da su razlike u nadnicama ova dva rudnika nastale usljed veće upotrebe stranih radnika. Da bi sredilo finansijsko stanje rudnika Kreka, Zajedničko ministarstvo finansija odlučilo je da smanji nadnice. Tim povodom Zajedničko ministarstvo finansija pisalo je upravi solane u D. Tuzli: »U pogledu smanjivanja nadnica kod rudnika Kreka mora se takođe na to paziti da se više prima domaćih radnika zbog čega trebaju da postepeno budu odstranjeni iz Rudnika svi sumnjivi strani radnici, kao i oni koji ne bi bili zadovoljni sa preduzetim sniženjem nadnica. Prilikom pribavljanja domaćih radnika treba imati u vidu one okruge gdje je ranije bilo rudarenja i gdje su nadnice niske kao što je slučaj sa onima u Sanskom Mostu, Prijedoru, Srebrenici.«³⁷⁾ U aktu od 25. maja 1894. godine Zajedničko ministarstvo finansija ponovo je dalo instrukcije upravi solane. Konstatovano je da su domaći radnici u rudarstvu manje postojani i da se povremeno udaljuju od posla da bi obrađivali svoju zemlju, čime štete rudarskoj proizvodnji. I pored toga, Ministarstvo nalaže da se uposle domaći radnici koji će se zadovoljiti s manjim nadnicama nego stranci. Pri tome težište treba usmjeriti na ono domaće radništvo koje će stalno ostati kod rudnika, što se može postići, jedino, gradnjom radničkih stanova. Očigledno je da je vezanost seljaka za zemlju bila ozbiljna smetnja za normalan i neprekidan rad ne samo u rudarstvu nego i industrijskim preduzećima. Domaći radnik se koleba između svog malog posjeda ili kmetskog selišta i novih mogućnosti koje mu pruža industrijalizacija. U početku poslodavac mu omogućuje da obrađuje manji komad zemlje u blizini fabrike ili rudnika, tako da domaći radnik ljubomorno čuva svoju raniju naviku sa njive, a postepeno prima i nove. Ova pojava nije nikakva bosanska specijalnost, nego opšta karakteristika radništva iz epohe početne industrijalizacije.

Posljedica spomenute proslave Prvoga maja 1894. godine u vareškoj željezari bila je otpuštanje svih radnika koji su bili začetnici proslave. S tim u vezi objavio je bečki *Arbeiter Zeitung* poduži članak o položaju vareškog radništva. Za radništvo koje dolazi sa strane kaže se: »Putni trošak morao je dosad svako da otplaćuje u mjesečnim obrocima što je oženjene stajalo većinom 100 forinti, a taj dug radnicima odbijan po

³⁶⁾ ABH, ZMF, G. Z. 4831, BH/1894, Grada... str. 401; Milan Gavrić, *Napad na nadnice rudara Kreke krajem XIX vijeka*, Prilozi, I/1965. Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, str. 11—13.

³⁷⁾ ABH, ZMF, G. Z. 4831, BH/1894, Grada... str. 401.

5 forinti mjesečno. Zatim odbitak za Bratinsku blagajnu 1 forinta, za Bolesničku blagajnu 50 novčića, odbitak za stan 2 forinte, ukupno 8 forinti i 50 novčića odbitaka. Zatim tvornički magazin za snabdijevanje namirnicama na koji je svako upućen a koji obzirom na visoke cijene... ne daje baš nikakvu prednost.³⁸⁾ Dospisnik navodi da je kantu za kupio neki trgovac koji kilogram najslabije govedine prodaje po 50 novčića. Pored toga, radnici koji su sa strane dolazili gotovo redovno su dobijali manje nadnice od obećanih. U članku se navodi i jedan primjer fizičkog obračunavanja između jednog radnika, topioničara u željezari, i mladog uobraženog praktikanta stranca.³⁹⁾ Navođenjem odbitaka, slabog stanovanja, niskih nadnica, civilizatorskog urazumljivanja šamarima, ne iscrpljuje se loša slika položaja vareških radnika. Uz sve ovo stanovi su udaljeni od rudnika tako da većina radnika pješaci duže vremena do preduzeća i nazad, a radno vrijeme traje 12 sati dnevno.

Dolazak stranih sezonskih radnika u Bosnu i Hercegovinu bio je kao konkurencija domaćim radnicima, što je povremeno izazivalo sukobe i nezadovoljstva. Takav jedan sukob zabilježen je u aprilu 1897. godine na izgradnji utvrde na brdu Kobila kod Sutorine. Zemaljska vlada u Sarajevu izvijestila je Zajedničko ministarstvo finansija da je 150 bosanskih radnika obustavilo rad. Navodi se da su ih pobunili dalmatinski radnici, međutim, sukob je nastao kada su italijanski radnici pristali da rade za nadnice niže od ugovorenih. Domaći radnici su i poslije toga nastojali da potisnu italijanske radnike i na taj način poboljšavaju vlastiti položaj.⁴⁰⁾ Sličnom problematikom se bavi i izvještaj kotarskog ureda u Trebinju od 13. jula 1899. godine. U maju 1899. godine javilo se za gradnju željeznice 110 stanovnika iz trebinjskog kotara. Poslije nekoliko dana većina je napustila posao, navodeći da je rad pretežak, a nadnice suviše malene (70 novčića). Kotarski ured upoznao je Zemaljsku vladu sa činjenicom da su domaći radnici na gradnji željeznice plaćeni 20 do 25% niže nego strani radnici i da se od domaćih traži da više rade. Pored toga, domaćim radnicima odbijaju od nadnice za beznačajne propuste i čine zloupotrebe oko podjele hrane.⁴¹⁾ Izgleda da Zemaljska vlada nije ništa preduzela da popravi položaj domaćih radnika.

Pažnju austrougarskih vlasti privlačila su veća industrijska i rudarska preduzeća koja su radila u državnoj režiji. Na traženje Zajedničkog ministarstva finansija, Rudarska uprava u D. Tuzli izvijestila je 3. januara 1899. o položaju rudara u protekloj godini. U rudniku Kreka bilo je uposleno 324 domaća i 61 strani radnik. Prosječna čista zarada od januara do novembra 1898. za pojedine poslove iznosila je:

Predradnici	138,71 for.	Čuvari mašina	152,64 for.
Kopači rudari	175,81 „	Ložači	118,16 „
Pomoćni kopač	140,48 „	Vozači	88,01 „
Kovači i bravari	120,41 „	Čistači	44,78 „
Stolari i tesari	140,11 „	Pripremanje i tov.	70,75 „
Zidari	179,80 „	Ostalo	81,08 „

³⁸⁾ ABH, ZMF, G. Z. 7843, BH/1894, Grada... 411—412.

³⁹⁾ Isto.

⁴⁰⁾ ABH, ZMF, zo5, Pr. BH/1897, Grada... str. 425.

⁴¹⁾ ABH, ZVS, 2140, I. B. 1899, Grada... str. 422.

Iz ovih podataka proizilazi da je prosječna mjesečna plata iznosila 119 forinti i 71 novčić.⁴²⁾ Najveću nadnicu imali su zidari — 5,96 forinti, a najnižu čistaći — 1,72 forinte, dok je prosječna nadnica iznosila 4,60 forinti. Ukoliko uzmemo ove podatke kao tačne i stvarne, onda je položaj rudara bio znatno bolji od položaja radnika u fabrici duhana ili tkaonici čilima u Sarajevu. Položaj radnika u ovim fabrikama, prema pisanju **Srpskog Vijesnika** u avgustu 1901. godine, graničio je sa krajnjom bijedom. Pisac članka je na sljedeći način opisao njihov položaj: »(...) zarada je mala, tako da najnužnije kućne potrebe nisu u stanju podmiriti. Dovoljno nasušnog hljeba ne mogu da zarade a da i ne kažem za druge kućne potrebe koje su nužne za čovjeka kao: odjeća, obuća itd. Stanarinu većinom ne plati; sopstvenici ih izgone iz kuća te tako gotovo svakog mjeseca se prtljakaju iz kuće u kuću; ni polovina rečenih radnika ne plaća redovno svoje stanarine, osobito radnici iz Čilimarske fabrike. Niko im u čaršiji ne vjeruje; ima ih koji su u toku od tri godine zaduženi po 200 i više forinti što hrane što stanarine. Po 10 do 12 pljevidbi dolazi im godišnje (...) Radnici koji u ovim fabrikama rade 5—8 godina ne plate se ni 20 forinti mjesečno ili s dana na dan 60—70 krajcara prosječno, a djevojke od 20 do 50 kraj. Treba znati da ovi mučenici rade dnevno 12 i više sati, pored toga cijeli dan se radi s teškim predmetima; osim toga radi se u vrlo nezdravim prostorijama u prašini, vlazi (mem), zagušljivom vazduhu itd.«⁴³⁾ Na ovaj članak reagovala je Zemaljska vlada zatraživši istragu od Direkcije bh. duhanske režije u Sarajevu. Direkcija je odgovorila da su nadnice muškaraca od 1 krune i 20 helera, a žena od 1 krune niske, s obzirom da od plate jednog radnika ili radnice živi cijela i, često, vrlo brojna porodica.⁴⁴⁾ Pisac izvještaja iz duhanske direkcije smatra da su primjedbe iz članka opravdane sa stanovišta porodičnih prilika radništva, ali da to nije pitanje koje treba da rješava fabrika duhana.

Samo mjesec dana kasnije zagrebačka **Sloboda** objavila je jedan dopis iz Sarajeva u kome se govori o industrijalizaciji i fabrikama koje niču »kao gljive iza kiše«. Pošto konstatuje da je Bosna i Hercegovina za kapitaliste eldorado, dopisnik iznosi položaj radnika koji se nalaze u procijepu između feudalnih kmetskih odnosa na selu i strahovite eksploatacije u industriji. On piše da u Bosni ne postoji radničko zakonodavstvo, da se s radništvom neljudski i grubo postupa i da je svaka pomisao na organizovanje nemoguća zbog progona od strane vlasti. Poslije

⁴²⁾ ABH, ZMF, G. Z. 232, BH/1899, Građa... str. 439—440. U istom izvještaju se navodi podatak da u stanovima rudnika stanuje 82 oženjena i 42 neoženjena radnika, dok na drugom mjestu stanuje 101 oženjen i 147 neoženjenih radnika. Rudnik je raspolagao sa 83 porodična stana, 11 soba za samce i 30 ležaja za spavanje. Prema podacima o stažu, svega 38 radnika je imalo staž do 5 godina, sa stažom od 5—10 godina 182 a preko 10 godina staža imalo je 142 radnika. Poseban problem je bio veliki broj djece (324) koja nisu mogla biti obuhvaćena ni osnovnom školom. Učitelj nje-mačkog jezika imao je u jednoj učionici preko 100 djece.

⁴³⁾ ABH, ZVS, 3748, I. B. 19. okt. 1901. Građa... str. 190.

⁴⁴⁾ Isto, Građa, str. 451—2 Duhanska industrija u Bosni i Hercegovini davala je ogromne prihode državnoj kasi.

Prihodi od duhana, prema zvaničnim izvještajima, iznosili su od 1882. do 1905. godine 202,121.000 K. Te ogromne profite zgrtalo je radništvo koje je vjerovatno bilo najniže plaćeno u Evropi.

opštih zapažanja, dopisnik iznosi sljedeće činjenice: »Bošnjak mora većinom raditi od 5 ili 6 sati jutrom pa do 7 ili 8 sati navečer, uz kukavnu plaću od 60, 50 i 40 novčića. K tome radi ovdje puno djece koja se plaćaju sa 30 ili 25 novčića dnevno. Usprkos svemu tome što su tako slabo nagrađivani za svoj rad i još k tome prezirani i zlostavljani, imade ih svakim danom množina, koji se nuđaju za rad uz ovu plaću... Usljed takvih naplata rada za domaći živalj nije ni strancu mnogo bolje, jer »gospodari« već niti neće, da primaju strance jer dobivaju četiri bošnjačka za onaj novac, što bi platio jednog stranca (...)«. Ishrana, odijevanje i stanovanje radništva takođe je svojom bijedom privuklo pažnju dopisnika koji nastavlja: »Kruh danas, kruh sutra i tako redom, uz to ako popije još po koju crnu kafu, to je sve. A seljak koji imade kod kuće mlijeka ponese na rad dnevno po pol oke kisela mlijeka što mu primješa oku vode i to mu je hrana.

Kako se hrani tako se i odjeva, sve je na njemu loše i nečisto. A stanovi? Ne znam može li se ono nazvati ljudskim stanovima, gdje ti jadnici stanuju, počivaju noćju i provode blagdane. Krevet im je obično gola daska a pokrivač slabi ili nikakav, sve puno gada i smeća da se čovjeku mora gnjusiti u nj samo zaviriti, a kamoli tamo stanovati košto ovi jadnici moraju«.⁴⁵

Čitalac koji se nije dublje unosio u ovu epohu, bh. prošlosti mogao bi dobiti utisak da je ovaj članak napisan suviše mračno i tendenciozno. Međutim, pisac članka se nije trudio da postigne visoke literarne efekte, kao što to čine neki putopisci diveći se sarajevskom orijentalnom izgledu, vitkim minaretima i raskošnoj Vijećnici, kao skladnoj harmoniji starog i novog svijeta. Autor članka ušao je iza tih fasada u jedan svijet koji je bio bremenit materijalnom bijedom, kulturnom zaostalošću i vjerskom zatucanošću.

Ni sljedeći članak koji je objavio zagrebački **Glas naroda** (br. 4 od 25. januara 1902), o položaju vareških radnika ne pruža ništa bolju sliku. I u tom članku se kaže: »Radnik mora kulučiti od 5 ujutro do 8 sati navečer da bi za to primio 60 do 70 ili najviše 90 kruna nadnice mjesečno. Često se dešava da nadglednik rada, neki stranac, udara radnike štapom. Takvi tirani sišu krv radniku, a on mora ćuteći da podnosi svoju tešku sudbinu. Moramo se udružiti — piše dopisnik — tada nam se neće moći nanositi nepravda«.⁴⁶) Bosanski biro pri Zajedničkom ministarstvu u Beču uputio je Zemaljskoj vladi izvod iz ovog članka, navodeći istovremeno da radno vrijeme u Varešu traje 12 sati, od toga sat odmora za ručak i pola sata za doručak. Pored toga, navedene su i prosječne nadnice: pri radu u jami 2,23 K, na visokoj peći 2,16 K i u ljevaonici 2,81 K.

Određeniji pogled na položaj vareških radnika pruža izvještaj kotarske ispostave u Varešu upućen 10. marta 1902. godine Zemaljskoj vladi u Sarajevu. U izvještaju se rezimiraju optužbe iz članka: niske nadnice, pretjerana eksploatacija i rđav postupak prema radnicima. U izvještaju se nastoji da se ospore neke činjenice iz članka, ali bez uvjerljivih podataka. Ovaj izvještaj je značajan zbog toga što se dati položaj radništva

⁴⁵) **Sloboda**, br. 22, Zagreb, 28. nov. 1901, str. 3.

⁴⁶) **ABH, ZMF, G. Z.** 1679, **BH/1902, Grada...** str. 452.

posmatra kao ekonomska nužnost. O pretjeranoj eksploataciji koja je vezana za početnu industrijalizaciju ovako se rezonuje: »Premda se mora napomenuti, da se 12-časovno radno vrijeme, pri shvatanjima koja danas vladaju, mora označiti ako pretjerano dugo, a radnici se usljed dugog trajanja rada jako iznuruju i njihovo slobodno vrijeme koje se traži sa humane tačke gledišta, ograničava se na najmanju mjeru, — s druge strane se mora uvažiti da u Bosni postoje tek skromni počeci industrije, a ti počeci kao i svuda imaju da se bore sa raznim zaprekama, a za to skromnost radnika i njihovo intenzivnije eksploatiranje čini malu protutežu«.47) Iz ovog proizilazi da je radništvo niskim zaradama i pretjeranom eksploatacijom trebalo da ublaži mnoge teškoće koje su se javljale u početnoj industrijalizaciji. Eksploatacija je pretjerana, ali ne bi se smjelo u ime humanih obzira s njom prestati, u ime industrijalizacije s njom treba produžiti. Glas koji se digne protiv eksploatacije i niskih zarada djelo je »pobunjivačkih i destruktivnih« elemenata. Šef vareške ispostave zaključuje da stanovništvo Vareša neće dozvoliti da ga »zavedu pobunjivači« i da ono »zna cijeniti prednosti koje donosi industrija«. U vareškoj željezari radilo je 1901. godine 687 radnika, od toga 563 domaćih i 124 stranca. Domaći su gotovo isključivo radili u jami (113 domaćih prema 1 strancu), na visokoj peći odnos je bio 140:13. Kopači rude bili su plaćeni 2,47 K, dok su nadglednici na visokoj peći, 3 stranca imali svaki po 8,66 K dnevno. Prosjek svih nadnica bio je 2,23 K, što je manje od prosječne plate kancelarijskog dnevničara početnika.48)

Narastanje broja radnika i sve češći glasovi koji su se dizali protiv samovoljnih postupaka poslodavaca nagovještavali su bh. upravljačima da neće moći tako duže potrajati. Zajedničko ministarstvo finansija izradilo je 1902. godine Normalni statut radnog reda, na osnovu koga su se imali regulisati radni odnosi u Bosni i Hercegovini. U napomeni se kaže da je ovaj dokumenat normativnog karaktera. Ovaj normativ predviđao je sljedeće: mladi radnici do 16 godina i žene mogu se koristiti samo za lakše radove koji odgovaraju njihovoj fizičkoj snazi, takođe im se zabranjuje noćni rad, radno vrijeme, računajući i odmore od svega 2 sata, ne treba da bude duže od 13 sati dnevno, prekovremeni rad treba posebno platiti, na velike praznike se ne radi, a njih određuje konfesionalna pripadnost, isplata zarada vrši se svake subote uveče, i to u gotovom novcu, tvornici nije dozvoljeno da radnicima kreditira hranu i piće, poništavaju se svi dogovori o tome da radnik kupuje potrebnu robu samo u određenim trgovinama, dozvoljeno je da uprava tvornice radniku daje živež ili redovnu opskrbu na račun njegove zarade samo onda ako cijene nisu veće od troškova za nabavku određene robe, svi radnici treba da su članovi tvorničke bolesničke blagajne i od svake krune uplaćuju 2 helera, vlasnik tvornice dužan je da uplati polovinu svote koju su radnici uplatili, poduzetnik treba da radnike osigura od nesreće na poslu, otkazni rok traje 8 dana, ukoliko drukčije nije ugovoreno.49) Pored ovih najvažnijih odredaba koje su regulisale radne

47) ABH, ZVS, 45795, 1902. Grada... str. 453.

48) ABH, ZMF, G. Z. 6100, BH/1902, Grada... str. 454.

49) ABH, ZMF, G. Z. 9445, BH/1901, Grada... str. 491—5; Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906. str. 330.

odnose, karakteristične su i druge koje zabranjuju psovanjem zagađiva-nje radilišta, donošenje alkoholnih pića, pušenje, nošenje kući predmeta koji su vlasništvo tvornice i sl.

Iako je ovaj Normalni radni red izradilo Zajedničko ministarstvo finansija, a Zemaljska vlada bila dužna na osnovu njega da uredi radne odnose u Bosni i Hercegovini, on nije prihvaćen ni sproveden čak ni u svim preduzećima zemaljskog erara. Do 1906. godine od 99 industrijskih preduzeća u BiH 51 je uvelo »Radni red« dok 48 nije uvelo. Od 48 preduzeća 12 je bilo državnih i to: 7 šumskih preduzeća, 2 tvornice duhana, tkaonica ćilima, tkaonica beza i vezionica i Zemaljska štamparija.⁵⁹⁾

Na ovom primjeru se jasno pokazuje da Zemaljska vlada nije ozbilj-nije pristupila regulisanju radnih odnosa i položaja radništva. Prije svega, ona nije mogla postavljati ozbiljnije zahtjeve pred privatne po-duzetnike, kada ni sama njena preduzeća ne ispunjavaju ono što ona i »Radni red« određuje. Pored toga što gotovo polovina preduzeća nije uvela »Radni red«, postavlja se pitanje koliko su uvedeni poslovnici bili slični onome što je izradilo Zajedničko ministarstvo finansija. Uprave preduzeća su se mnogo više trudile da istaknu radničke obaveze, a kao uzgred navodile su prava radnika, kao, npr., da mogu napustiti posao ukoliko im poslodavac na vrijeme ne isplaćuje zaradu ili ih nagovara na postupke protivne zakonu. Posao se otkazuje zbog različitih grijehova učinjenih prema krivičnom zakonu i javnom moralu. I pored toga što se Zemaljska vlada u Izvještaju o upravi Bosne i Hercegovine 1906. go-dine hvali postignutim rezultatima, položaj radnika poslije 1902. godine nije se znatnije izmijenio. Ovdje je došla do izražaja dvojaka uloga Zemaljske vlade, odnosno države koja je, s jedne strane, čuvar mira i poretka a, s druge strane, najveći poslodavac koji želi da do kraja ren-tabilno posluje. Zbog toga u »Radnom redu« nema ni pomena o nadni-cama, a dozvoljeno je 13-satno radno vrijeme. Samo ove dvije činjenice pružale su široke mogućnosti za eksploataciju. To pokazuje struktura nadnica i način rada u 1904. i 1905. godini.

Prvi pregled prosječnih nadnica za cjelokupno radništvo Bosne i Hercegovine izradila je Zemaljska vlada 1904. godine. Radnici su podije-ljeni u 12 grupa, a nadnice prema vremenu (šihti) i prema zaradi (akordu).

Grupa	Prosječna radnička nadnica u krunama	
	prema vremenu	prema zaradi
1. Rudarstvo i topioničarstvo	2,02	2,64
2. Ind. kamena, zemlje, gline	2,10	2,15
3. Željezna i metalna industrija	2,44	3,13
4. Industrija mašina, aparata itd.	4,00	—
5. Drvna industrija	2,50	3,75
6. Tekstilna industrija	1,76	1,21
7. Industrija papira	1,70	—
8. Prehrambena industrija	1,80	2,88
9. Hemijska industrija	1,82	2,73

⁵⁹⁾ Izvještaj o upravi BiH 1906. str. 331.

10. Industrija umnožavanja	4,25	5,91
11. Građevinarstvo	4,50	—
12. Saobraćaj	2,51	4,50
Prosječna nadnica	2,54	3,13 ⁵¹⁾

Očigledno je da visine nadnica u pojedinim grupama variraju. Pored ostalih faktora, nadnice su zavisile i od toga da li se obračunavaju po vremenu (šihti) ili po akordu (ova dva načina zarade miješaju se u svim grupama osim elektroindustrije, industrije papira i građevinarstva (prema vremenu radilo je 18.810 a po akordu 11.531 radnik). Od ukupno 99 većih pogona koji su evidentirani 1904. godine 61 je radio preko cijele godine, a 38 sezonski. Od 33 preduzeća drvne industrije 16 pogona je radilo sezonski. Isključivo sezonski karakter rada imala je industrija u kamenu, glini, zemlji, staklu i građevinarstvu, dok željezna i metalna, tekstilna i industrija papira nemaju sezonskih poslova. Sve ostale industrije imaju miješane sezonske i stalne poslove.

Prema prikazanim podacima, najbolje su bili plaćeni radnici u građevinarstvu (4,5 kruna), industriji za umnožavanje i elektroindustriji (4 do 5 kruna), a najslabije radnici u industriji papira (1,70 kruna prosječno), i tekstilnoj industriji (1,76 k prosječno). Prosjek radničkih nadnica za pojedine privredne grane ne pruža realnu sliku o zaradama bh. radnika. U prosjek su uračunati šegrti, nekvalifikovani i kvalifikovani radnici, majstori i poslovođe. U četiri tvornice duhana i otkupnim stanicama radilo je 1904. godine 2.630 radnika. Od toga:

81 poslovođa sa nadnicom 2,28 k do 4 k
 730 radnika sa nadnicom 1,20 k do 1,60 k
 1.736 radnica sa nadnicom 0,80 k do 1,60 k
 50 djece (dječaka i 47 djevojčica) ispod 14 godina radilo je za nadnicu do 0,80 k.

Iz ovog se vidi da najviše radničke nadnice u duhanskoj industriji ne dostižu čak ni najniži prosjek nadnica koje smo naprijed naveli. Položaj ženske radne snage bio je isti i u Tkaonici ćilima i Tkaonici beza i vezionici u Sarajevu. U ovim preduzećima preko polovinu radne snage sačinjavale su djevojčice i djevojke do 20 godina.

Iako podaci ne dozvoljavaju detaljnije analize realnih najamnina, ipak se na osnovu nekih podataka mogu sagledati tendencije njihovog opadanja, naročito od kraja 1904. godine i u proljeće 1905.

Prosječne nadnice u rudarstvu za 1905. i 1906. godinu:

	1905.	1906.
Kreka	2,33 k	2,52 k
Zenica	2,18 k	2,44 k
Solana	2,12 k	2,42 k
Rudnik Vareš	2,39 k	2,52 k
Željezara Vareš	2,39 k	3,28 k

⁵¹⁾ ABH, ZMF, G. Z. 4974, BH/1906. Grada... str. 396—8; Izvještaj o upravi BiH 1906. str. 316.

Nominalni porast nadnica još bolje pokazuju podaci uzeti za četiri rudnika uglja:

		Nadnica kopača	Nadnica izvožača
Kreka	1900. god.	3,26 k	1,66 k
	1905. „	3,34 k	1,39 k
	1906. „	3,45 k	1,81 k
Zenica	1900. „	3,05 k	1,97 k
	1905. „	2,92 k	2,05 k
	1906. „	3,18 k	2,25 k
Kakanj	1905. „	3,00 k	1,57 k
	1906. „	3,14 k	1,61 k
Banja Luka	1905. „	2,54 k	1,54 k
	1906. „	2,73 k	1,73 k ⁵²⁾

Očigledno je da su nominalne najamnine bile u laganom porastu. Dok su nominalne najamnine rasle u navedenom omjeru, **Sarajevski list** donio je podatke o porastu cijena mesu u sarajevskoj tržnici.

Goveđe meso, decembra 1905.	I kl. 1 oka 80 h 1 kg 62 h
	II kl. 1 oka 64 h 1 kg 48 h
12. januar 1906.	I kl. 1 oka 92 h 1 kg 72 h
	II kl. 1 oka 80 h 1 kg 62 h
16. januar 1906.	II kl. 1 oka 120 h 1 kg 94 h
16. mart 1906.	II kl. 1 oka 128 h 1 kg 100 h ⁵³⁾

Iako nema podataka kako su se kretale cijene drugih životnih namirnica, može se zaključiti da su cijene mnogo brže rasle nego radničke nadnice. Može se pretpostaviti da je nesrazmjern odnos radničkih nadnica i osnovnih životnih potreba došao do izražaja već početkom 1905. godine, kada je sarajevsko radništvo počelo čitav niz akcija za poboljšanje svog položaja.

U februaru 1905. godine sarajevski zidari i tesari podnijeli su molbu vladi da im skрати radno vrijeme na 10 sati i poveća nadnice. Pošto vlada nije odgovarala, a radovi u proljeće 1905. god. su bili otpočeli, zidari su pristupili ponovo dogovoru. Istu akciju otpočeli su stolari. Pošto su radnici državnih željeznica već nekoliko godina slavili Prvi maj, 1905. godine pridružili su im se i sarajevski zidari i tesari. Dok su se ovi dogovarali sa željezničarima kako da poprave svoj položaj, stolari su u prvomajskim pregovorima izborili 10-satno radno vrijeme i stalne cijene za posao na akord, čega ranije nije bilo.⁵⁴⁾ Uspjesi stolarskih radnika došli su neočekivano glatko i brzo. Međutim, stvarno nije bilo tako. Poslodavci su formalno pristupili pregovorima i pristajali na određene ustupke, a stvarno su zadržavali ranije stanje. Koncem juna 1905. godine sarajevski stolari javili su **Slobodnoj riječi** u Zagreb da se njihovi poslodavci nikako ne mogu pomiriti sa 10-satnim radnim vremenom, pa na sve načine nastoje da vrate ranije 12-satno. Pošto su im poslodavci prijetili da će dovesti radnike iz Beča, Budimpešte i Zagreba koji će rado

⁵²⁾ Izvještaj o upravi BiH 1907. str. 146—7.

⁵³⁾ **Sarajevski list**, 1906. br. 7 i 30.

⁵⁴⁾ **Glas slobode**, br. 33, 29. aprila 1911, str. 9.

duže raditi, sarajevski radnici poručuju svim stolarima u svim gradovima da ne uzimaju posla u Sarajevu. Kad poslodavci nisu poštovali ni drugu tačku ugovora o novim cijenama po komadu, stolarski radnici su trećeg jula obustavili posao. I pored prijetnji od strane policije, stolari su 14-dnevnim štrajkom prisilili poslodavce na poštovanje ugovora.⁵⁵⁾

Za primjerom stolara pošli su zidari i tesari. Kad su poslodavci počeli zatezati oko prihvatanja njihovih zahtjeva, dio zidara i tesara stupio je 22. maja u štrajk. Radnički štrajk i posredstvo Vladinog povjerenika za Grad Sarajevo naveli su poslodavce na popuštanje. Radno vrijeme je utvrđeno od 6 ujutru do 6 poslije podne sa dva sata odmora. Povišenje nadnica dato je tako što su radnici razvrstani u tri kategorije: prva, 3,5 K dnevno (35 helera na sat), druga 4 K dnevno (40 helera na sat), treća 4,5 K dnevno (45 h. na sat).⁵⁶⁾ Ovaj uspjeh postignut je poslije jednodnevnog štrajka. Tako brz uspjeh pokrenuo je radnike da idu dalje u svojim zahtjevima. Oni su održali novi sastanak 29. maja i zaključili da se svim poslodavcima uputi memorandum kojim se traži povišenje plata sa minimalnom nadnicom od 5 K. Budući da do 30. jula nisu dobili nikakav odgovor, radnici su, istoga dana, sazvali sastanak i zaključili da 1. avgusta obustave rad. Na tom sastanku radnici su izabrali Ivana Kralja (Johanna Kralja) i Josipa Liperta (Jozefa Lipperta) za svoje predstavnike u pregovorima sa poslodavcima. Dopisnik zagrebačke **Slobodne riječi** pisao je: »Na istom sastanku su bili prisutni bez razlike svi zidarski i tesarski radnici, kao i naše najveće izdajice Talijani, koji su naumili ovaj štrajk izrabiti u svoju korist.«⁵⁷⁾ Prema dogovoru, 1. avgusta rad je bio obustavljen. Istoga dana radnici su uputili Ivana Kralja, Josipa Liperta, Franju Goretića i Ivana Tibića da obavijeste policiju o uzrocima štrajka i ugovore pregovore sa poslodavcima. Policija je odgovorila hapšenjem predstavnika. Uhapšeni su poslije kratkog vremena pušteni na slobodu i sutradan (2. VIII) ponovo uhapšeni, a radnicima je rečeno da izaberu nove ljude za pregovore. Međutim, radnici nisu htjeli nastaviti pregovore dok vlasti ne puste iz zatvora ranije naznačene pregovarače. Trećeg avgusta »Italijani i drugi štrajkolomci« iskoristili su zategnutost i vratili se na posao. Predstavke Zemaljskoj vladi i druge molbe učinile su samo da Tibić i Goretić budu pušteni na slobodu, a Kralj i Lipert tajno protjerani iz Bosne i Hercegovine. Pošto su se protjerani Kralj i Lipert istakli svojim djelovanjem, zidari i tesari su tražili njihovo puštanje na slobodu po svaku cijenu. U zahtjevu koji je potpisalo 315 radnika i koji je upućen Vladinom povjereniku za grad Sarajevo pisalo je: »Upozorujemo slavno redarstveno poglavarstvo u slučaju da naši drugovi budu iz okupiranih zemalja izgnani i naši zahtjevi neispunjeni **»buknuće sveukupni radnički štrajk svih radničkih struka** (Podvukao I. H.) to će biti i izdavati vaš postupak pošto su duhovi uznemireni.«⁵⁸⁾ Očigledno je da radništvo ne zauzima više znishodljiv stav prema vlastima, nego prijeti štrajkom »svih

⁵⁵⁾ *Slobodna riječ*, br. 12, 28. jun 1905. str. 4 i br. 14, od 26. jula 1905. str. 6.

⁵⁶⁾ ABH, ZVS, 100221/I, 1905. **Radnički pokret BiH**, Grada... str. 503—4.

⁵⁷⁾ *Slobodna riječ*, br. 15, str. 4 (9. avgust 1905).

⁵⁸⁾ Arhiv grada Sarajeva, Vladin povjerenik za grad Sarajevo (dalje AGS, Vps. br. 15535, Pres 1905. Grada... str. 281.

radničkih struka«. To je, svakako, novi kvalitet u borbi bh. radništva za poboljšanje položaja.

Početak maja 1905. godine pekarski radnici podnijeli su molbu Vladinom povjereništvu u kojoj traže dozvolu za pregovore sa svojim poslodavcima radi poboljšanja radnih uslova. Njihovi zahtjevi izneseni su u tri tačke: prvo, pekarski radnici navode da im radno vrijeme traje 14, 16 i 17 sati dnevno, a uz to nije im obezbijeđen odmor od 24 sata nedeljno, drugo, pošto su pekarski radnici uz naporan posao, od svojih poslodavaca dobijali slabu i nečistu hranu, oni zahtijevaju odštetu za hranu u novcu i to: 1 k. i 60 h. i 1 kg. hljeba dnevno za svakog radnika. Time bi radnik bio slobodan u izboru mjesta i kvaliteta ishrane; treće, radnici traže povišicu plata 8 do 10 k. mjesečno. Pored ovih zahtjeva, radnici zahtijevaju čistoću u radnim i spavaćim prostorijama.⁵⁹⁾

Zagrebačka **Slobodna riječ**, koja je bila tačno obavještavana o svim kretanjima u sarajevskom radničkom pokretu objavila je 12. juna 1905. da su pekarski radnici nakon štrajka postigli 12-satni radni dan, dnevnu naknadu za hranu u visini 1 k. 60 h. i slobodan dan u nedjelji za svakog radnika.⁶⁰⁾

Kovački i kolarski radnici iz Sarajeva stupili su u štrajk i predali vlastima 1. juna 1905. godine memorandum sa zahtjevima za regulisanje radnog vremena, nadnica i radnih odnosa. U memorandumu su postavljeni sljedeći zahtjevi: 10-satno radno vrijeme, minimalna nadnica 3 do 5 k, uvođenje 8-dnevnog rada za novouposlene, da poslodavci ne daju radnicima stan i hranu, da se ukine noćni posao poslije 8 sati, a nedjeljom i praznicima da se nikako ne radi, da se isplata vrši subotom poslije rada, a da otkazni rok sa obje strane mora trajati 8 dana.⁶¹⁾ Ovaj memorandum potpisalo je 39 kovačkih i kolarskih radnika. Motivi za postavljanje ovih zahtjeva su: skupoća, naporan rad i teški uslovi rada. Radnici su istovremeno izabrali odbor od 6 članova koji treba da vodi pregovore sa poslodavcima. Odgovor na memorandum nije stigao do određenog datuma, te su trećeg juna 1905. godine ovi radnici stupili u štrajk koji je trajao do 14. juna. Na osnovu zapisnika koji je sastavljen 13. juna 1905. god. saznajemo o uspjehu kovačkih i kolarskih radnika; prihvaćen je 10-satni radni dan preko cijele godine, plaćanje pojedinih radnika vrši se prema slobodnoj pogodbi između majstora i kalfi, prema sposobnosti i marljivosti pojedinih radnika. Ovdje su poslodavci uspjeli da izbjegnu određivanje minimalne nadnice, kako su radnici tražili.⁶²⁾ Svaki novoprimitljivi radnik podliježe 8-dnevnom probnom radu i biće plaćen prema pokazanoj stručnosti i zalaganju; radniku se ostavlja na volju gdje će se hraniti i stanovati; zavodi se nedjeljni odmor i poštovanje praznika, zavisno od konfesije, isplata se mora vršiti svakih 14 dana; otkazni rok ostaje i dalje na snazi, svaki

⁵⁹⁾ AGS, VPS, br. 8207, 8. maj 1905. Molbu je potpisalo 37 radnika iz 7 pekarskih radnji u Sarajevu.

⁶⁰⁾ **Slobodna riječ**, br. 13. Zagreb, 12. jun 1905. str. 5.

⁶¹⁾ ABH, ZMF, br. 6892, RP BH, 1. jun 1905. Građa... str. 269—270.

⁶²⁾ **Slobodna riječ**, br. 12. od 28. juna 1905. donosi podatak da su ovi radnici dobili minimalnu nadnicu od 2,40 k. koja je ranije iznosila 1,60 do 3 k. ili 4—6 k. sedmično sa jako slabom opskrbom i bez stana.

radnik mora da pristupi bolesničkoj blagajni Obrtnog društva i da plaća 40 h. nedjeljno.⁶³⁾

Sarajevski moleri i farbari uputili su 15. maja 1905. godine pisma pojedinim poslodavcima u kojima su iznijeli svoje zahtjeve u pogledu radnog vremena i povišenja nadnica. Na njihove zahtjeve odgovorio im je Vladin povjerenik za grad Sarajevo 25. maja 1905. godine. U odgovoru se kaže da su poslodavci pristali na sljedeće ustupke: ukida se u načelu rad na akord; ubuduće će se primjenjivati samo u dogovoru obiju zainteresovanih strana; ukida se radno vrijeme od 12 sati i zavodi 10-satno; rad traje od 7—12 i od 13—18 sati. Ovo radno vrijeme odnosi se na period od 1. aprila do 30. septembra svake godine. U ostalim mjesecima radno vrijeme se reguliše prema dogovoru. Prekovremeni rad će se plaćati 50% iznad normalnog radnog sata; radnik ne smije preko svoje volje biti zadržan na poslu nedjeljom i praznicima. Ako je posao hitan, onda se plaća u obliku prekovremenih sati; uvođenjem 10-satnog radnog vremena ostaju na snazi nadnice koje su sporazumno utvrđene za ranijih 12 sati rada. Pri sporazumnom utvrđivanju plata određena je minimalna satnica. Satnica stručno izučenih molerskih pomoćnika (kalfe) ne smije biti niža od 40 h. a farbarskih od 30 h; utvrđeni su dohoci za sve opasnije poslove (molovanje fasada, bojadisanje mostova i sl.) od 40 g. do 1 k. na nadnicu). Takođe su utvrđeni dodaci od 20% na nadnicu ako se poslovi obavljaju van Sarajeva; radnik mora pripremljen dočekati 7 sati i na vrijeme otpočeti s radom. Ukinut je odmor za doručak, zabranjeno je donošenje alkohola na posao bez dozvole poslodavca, zabranjeno je pravljenje cigareta i pušenje u toku rada. Poslodavac može pomoćnika kazniti ukoliko svojevrijem napušta radionicu ili radilište u toku radnog vremena, i to odbitkom nadnice i otpuštanjem s posla. U drugim slučajevima poslodavac i pomoćnik vezani su ugovorenim otkaznim rokom.⁶⁴⁾

Očigledno je da su radnici izborili značajne olakšice u pogledu radnog vremena i plata, ali su za to dobili i veoma strog radni red. Važan zaključak koji govori o otporu poslodavaca jeste da nijedan radnik ne smije biti primljen ni u jednu radionicu u Sarajevu bez otpusnice svog ranijeg poslodavca.

U prvoj polovini 1905. godine i u Srpskoj dioničkoj štampariji došlo je do štrajka tipografa. Kao uzrok štrajka radnici su naveli pitanje plata, obima posla, radnog vremena i uslova na radu. Kada su se u sukob umiješale vlasti, obrazovan je Izabrani sud sastavljen od tri radnika i tri predstavnika štamparije. Prostorije su pregledane i ustanovljeno je da su neuredne. Sud je razmotrio i ostala sporna pitanja i prihvatio radničke prijedloge: prvo, da se u Srpsku dioničku štampariju uvede način rada i obračunavanje po tzv. Dalmatinskoj tipografskoj tarifi, koja je predviđala minimum 24 k. nedeljno, i drugo, da se ni jednom radniku koji je stupio u štrajk ne može otkazati posao zbog učesća u štrajku u toku 6 mjeseci poslije ponovnog stupanja na posao.⁶⁵⁾

⁶³⁾ ABH, ZMF, br. 6892, Pr. BH/1905. Grada... str. 511—512.

⁶⁴⁾ *Trideset godina organizacionog rada grafič. radnika u BiH*, Sar. 1933, str. 14.

⁶⁵⁾ ABH, ZVS, 10731, ex. 1905. Grada... str. 506—509.

Ovaj uspjeh pokrenuo je tipografe da izbore novu, sarajevsku tarifu. Izrada te prve tarife povjerena je četvorici tipografa: Jerku Dobriću, Ernestu Tušu, Filipu Bratiću i Stevanu Obiliću. Poslodavci su tražili zaštitu od Vladinog povjerenika za grad Sarajevo i Jerko Dobrić je protjeran iz Bosne i Hercegovine. Ipak, nakon upornih pregovora potpisana je 6. novembra 1905. godine, prva tarifa na području Bosne i Hercegovine sa važnošću samo za Sarajevo.⁶⁶⁾

Talas nezadovoljstva zahvatio je 1905. i radnike Tkaonice ćilima u Sarajevu. Na sastanku koji je održan 10. avgusta 1905. god. zaključeno je da se zahtijeva izrada novog cijenika sa garantovanim minimalnom zaradom od 2 k. dnevno, da radno vrijeme ne bude duže od 10 sati dnevno i da se isplaćuje 30 k. mjesečno za vrijeme izučavanja zanata u Tkaonici, bez vraćanja tog novca, kako je ranije bilo. Uprava tvornice energično je odbila zahtjeve radnika i pozvala policiju. Kao i obično, policija je odmah intervenisala i okupljene radnike sprovela do vladine zgrade. Tu su određene dvije radnice da budu saslušane. Na saslušanju su izjavile »da su nuždom dovedene na stazu kojom sada stupaju«.⁶⁷⁾ Radništvo je raspušteno, a sukob u tvornici nije riješen. Tkaonica ćilima izvijestila je 28. avgusta Zemaljsku vladu da »ni danas 28. do 8 sati nije došla ni jedna od radnica koje se nalaze u štrajku«; Štrajk u Tkaonici ćilima počeo je 23. avgusta i u njemu je učestvovalo 56 radnica. Vladin povjerenik za grad Sarajevo traži ovlaštenje od Zemaljske vlade da pomenute radnice kazni. Radnice su se dvostruko ogriješile: prvo, nisu prema Normativu poštovala 14-dnevni otkazni rok, i drugo, usudile su se da štrajkuju i postavljaju zahtjeve, što je ocijenjeno kao djelatnost usmjerena protiv vlasti.

Početakom 1906. godine banjalučki građevinski radnici podnijeli su svojim poslodavcima memorandum u kome su iznijeli zahtjev za skraćenje radnog vremena na 10 sati i određivanje minimalnih nadnica za zidare 3,60 k, tesare 3 k, klesare 4 k, soboslikare 3 k, ličioce 3 k, stolare 2,80 k. Ovi zahtjevi regulisani su mirnom pogodbom sa poslodavcima.⁶⁸⁾

O položaju radnika zaposlenih u velikim šumskim preduzećima nema mnogo podataka. Ovo radništvo se nalazilo daleko od gradova, većinom nekvalifikovano i sezonsko moralo je da savlađuje, s jedne strane, prirodnu stihiju bosanskih planina, a s druge, gramžljivost stranih privatnih investitora. Kad pritužbe tog radništva i dođu do ušiju Zemaljske vlade, ona veoma sporo reaguje ili se potpuno oglašuje. Već smo spomenuli firme Šlezinger i Morpurgo-Parente i način na koji vlasti reaguju na nepravilnosti koje one čine prema radništvu. Veoma često Zemaljska vlada je naglašavala da ne želi narušavati red i mir u Bosni i Hercegovini. Ako radnici iznose pritužbe, a vlast ne reaguje na vrijeme ili nikako, onda radnicima ostaju druga sredstva da zaštite svoje interese. Ukoliko u takvom slučaju štrajkuju ili su nezadovoljni, onda ih Zemaljska vlada i druge vlasti proglašavaju buntovnicima i kao takve

⁶⁶⁾ Isto. Međutim, prva tarifa postojala je već 1888. godine u vidu pisanih »Pravila za tiskaru Don Frane Miličevića u Mostaru«. Ova su se odnosila samo na jednu štampariju, a predstavljaju izvadak iz tarife koja je važila u Trstu. Razlikovala se samo u radnom vremenu koje je određeno na 10,5 sati, umjesto 9,5.

⁶⁷⁾ *Slobodna riječ*, br. 17, 13. avgust 1905.

⁶⁸⁾ ABH, ZVS, br. 125/1905, Grada... str. 518.

smiruju žandarmerijom. Pravi krivci za takve istupe radnika redovno ostaju nekažnjani. I ako Zemaljska vlada u svakom pojedinom slučaju naređuje podređenim organima vlasti da izvrše istragu, njeni rezultati nisu nikada doveli do kažnjavanja poslodavaca. Nije bio kažnjen ni Šlezinger, koji je u dva maha označen kao krivac, naprotiv, 35 radnika moralo je u pratnji žandara da napusti Bosnu i Hercegovinu. Firmi Morpurgo-Parente vlasti idu do te mjere na ruku da joj daju žandarmerijsku ekspozituru na privatnu upotrebu da bi zadržala radnike u planini. Vjerovatno su rijetki primjeri u drugim zemljama da radništvo koje slobodno raspolaže svojom radnom snagom biva do te mjere izloženo nasilnoj eksploataciji. Ispoljavanje nezadovoljstva radnika, zaposlenih kod šumskih firmi, nije evoluiralo u smislu jače povezanosti i organizacije. Reagovanja na nepravilnosti, ispoljena 1890. i 1893. godine, ponavljaju se u gotovo identičnoj formi 1902. ili 1905. godine. Kada je u junu 1902. godine pukovnik Eker (Ecker), po nalogu Zemaljske vlade, izvršio istraživanja o položaju šumskih radnika u kotaru Vlasenica, on je u izvještaju civilnom adlatusu baronu Kučeri napisao sljedeće: »U južnom dijelu kotara (Pijesak, Knežina, Žeravica) nalaze ljudi zarade pri gradnji šumske željeznice i sječi šume. Izgleda ipak da tamo vladaju upravo očajne prilike i da ljudi ne dobivaju za urađeni posao odgovarajuću platu kako mi je saopštio kotarski predstojnik Zimonjić. Na nekoliko dana pred moj dolazak u Vlasenicu došlo je u tamošnjem kotaru do bučnih scena pošto su šumski radnici koji se unazad dužeg vremena osjećaju prikraćeni u svojim zahtjevima u pogledu zarade, došli u velikom broju i zahtijevali intervenciju ovog nadležstva da im se pribavi važnost njihovih zahtjeva u pogledu plata. Preduzetnik je bio pobjegao iz šume, a ljudi su ga uz žestoke prijetnje tražili. Rekao mi je sam kotarski predstojnik da se plašio katastrofe, ako bi se do najvišeg stepena ogorčeni radnici dočepali izvjesnog preduzimača. Samo uz veliki trud pošlo je za rukom da se radnici umire, uz jamstvo da će biti udovoljeno njihovim opravdanim zahtjevima«⁶⁹⁾ Kako je ovaj sukob završen, nije poznato. Pukovnik Eker je na kraju zaključio da ovakvi postupci poslodavaca »vrlo štetno djeluju, potresaju i potkopavaju povjerenje najsiromašnijeg dijela stanovništva koje se i onako bori sa bijedom«. Akademski ton kojim je pukovnik Eker opisao svoju istragu zvuči kao nepristrasna optužba u kojoj nezaštićeni i prevareni radnici priređuju »bučne scene« i prijete »katastrofalnim« ishodom sukoba. Da bi se jedna pojava spriječila, nije dovoljno da se ona samo otkrije i konstatuje. Na istom terenu i vjerovatno kod iste firme 1905. godine pojavili su se slični problemi. **Srpska riječ** objavila je (13. avgusta 1905. br. 110) dopis iz Han Pijeska u kome optužuje firmu Eissler i Ortlieb da ne isplaćuje redovno zarade svojim radnicima. Da bi naplatili zarađeni novac, radnici su dolazili u Han Pijesak na zakazanu isplatu zarade. Radnici su vraćeni i upućeni radi naplate iz Han Pijeska u Zavidoviće koji je udaljen 120 km. Ovakvi postupci firme doveli su do istrage od strane Zemaljske vlade. Tom istragom ustanovljeno je da je grupa od 47 radnika izgubila najprije 11 dana, dok ju je primio jedan zastupnik firme zadužen za radove u akordu, zatim joj je iz dana u dan u toku 5 dana obećavana

⁶⁹⁾ *Slobodna riječ*, br. 3, 7. februar 1906. str. 8.

isplata zarade. Nakon 16 dana grupa radnika bila je upućena iz Han Pijeska u Zavidoviće da bi konačno naplatila zarađeni novac. Intervencija kotarskih vlasti ostala je u ovom slučaju bez rezultata.⁷⁰⁾ Slični postupci ove firme događali su se i prije i poslije ovog događaja. Tako je u oktobru 1905. godine stigla pritužba ekspozituri u Varešu koju je podnijelo 400, većinom stranih radnika zaposlenih u drvnoj industriji Eissler i Ortlieb koji su se žalili »zbog odugovlačenja isplate zarada«. Međutim, ovaj problem nije jedini koji je dovodio do nezadovoljstva radnika. U izvještaju Zemaljske vlade, koji je uputila 29. februara 1906. godine Zajedničkom ministarstvu finansija spomenuta su još dva pitanja: prvo, slabije plaćanje domaće radne snage, i drugo, previsoke cijene u firminom magacinu životnih namirnica — slabije plaćanje domaćih radnika u odnosu na strane za Zemaljsku vladu »leži u poznatoj manjoj sposobnosti domaćih radnika, pa je samo po sebi razumljivo da se Firmi, koja s radnicima slobodno sklapa utanačenja, ne mogu pripisivati nikakvi obavezni propisi na koji će način isplaćivati rad svojih radnika«. Stav Zemaljske vlade i prema drugom pitanju takođe ne ide u prilog radnicima. Ona primjećuje da ostavlja radnicima na volju na koji će se način snabdijevati. Da li će radnici donositi namirnice sobom ili kupovati u magacinu, to je njihova stvar.⁷¹⁾

U pogledu odugovlačenja isplata zarada radnicima, Zemaljska vlada je upozorila firmu Ajsler i Ortlieb i zadužila je »da neodložno za čitavu 1906. godinu utvrdi dane u kojima će se isplata vršiti, i da Zemaljskoj vladi bezuvjetno u roku od 14 dana po primitku ovog dopisa dostavi na odobrenje odluke koje se na ovo odnose«. Pored toga, firmi je naloženo da odredi odgovarajuća mjesta za isplatu radnika koja neće biti mnogo udaljena od njihovih radilišta. Ukoliko firma u naznačenom roku ne provede navedeno, Zemaljska vlada joj prijeti disciplinskom kaznom od 1.000 k, a dane i mjesta isplate odrediće službenim putem.⁷²⁾

Ovakav stav Zemaljske vlade prema firmi nije prihvatio zajednički ministar finansija Burić. On je 26. februara 1906. godine iznio svoj stav prema firmi, pri čemu je stav Zemaljske vlade označio kao preveliko uplitanje vlasti u njeno poslovanje.⁷³⁾ Iz ovog akta proizilazi da se firma nije oglušila o svoje obaveze prema radništvu. Nastali sukobi s radnicima koji su se češće ponavljali prouzrokovani su obimom i karakterom poslova. Prema tome, firmi se ne smiju predočavati određene sankcije, jer to zadire u okvire njenog gazdovanja. Prema ministru Buriću, Zemaljska vlada može da ispita stanje i da u dogovoru sa firmom nastoji da se ono popravi. Očigledno je da vlast treba da »upliviše« na firmu a ne da joj prijeti kaznama. Prema svemu ovome, radnici nisu mogli očekivati da se njihov položaj popravi intervencijom vlasti. Što se tiče firme, ona je 8. februara 1906. odgovorila Zemaljskoj vladi nastojeći da se opravda za učinjene nepravilnosti. Njoj nisu poznata navedena zakašnjenja niti nezadovoljstvo radnika. Isplate su uvijek uredne i vrše se na određenim mjestima. Ukoliko se dogodi da se zarađeni novac od-

⁷⁰⁾ ABH, ZVS, 2470, I. B. 1902. Građa... str. 466.

⁷¹⁾ ABH, ZVS, 174/I. B. 1906. Generalni štrajk, str. 431.

⁷²⁾ Isto.

⁷³⁾ ABH, ZVS, 24589/1906. (šifra: 202—307). Generalni štrajk, str. 432—433.

mah ne isplati, krivi su radnici koji preuzeti posao na akord napuštaju prije vremena. Firma svu krivicu svaljuje na domaće radništvo o kome piše sljedeće: »S obzirom na poznatu nepouzdanost domorodačke radne snage, uobičajeno je, ne samo kod nas, nego i u cijeloj zemlji, da se takvi slučajevi dešavaju (kršenjem ugovora i napuštanje posla, prim. I. H.), pa je, dakle, moguće da su takvi ljudi, koji krše ugovore, morali čekati nekoliko dana na isplatu zarade, jer su potrebni obračunski osnovi i podaci morali biti predloženi upravi u Zavidoviće.«⁷⁴) U pismu se dalje navodi da kod firme radi oko 5.000 ljudi i »da se među tako velik broj radnika može lako uvući i po koji nezadovoljnik i galamdžija«.

Iako firma nije priznala svoju krivicu, ministar Buričan zauzeo je prema njoj pomirljiv i kompromisan stav, a Zemaljska vlada u Sarajevu prešla je preko svega i 17. februara ponovo energično zahtijevala određivanje dana i mjesta isplate pod prijetnjom, ranije navedene, disciplinske kazne. Iz ovog se može zaključiti da je firma prekršila najelementarnije principe na osnovu kojih su poslovali privatni investitori u Bosni i Hercegovini. U ovakvom stavu Zemaljske vlade treba potražiti i drugi razlog, a to su opšte-političke okolnosti. Radnički pokret se već pojavio kao određeni društveni faktor, pa vlast nije mogla dozvoliti da jedna firma do te mjere izaziva nezadovoljstvo radnika i prisiljava ih na borbeno istupanje koje redovno prerasta socijalne okvire i postaje politički problem koje moraju rješavati vlasti.

Industrijalizacija je u sudarima sa feudalnom strukturom imala čitav niz teškoća koje je nastojala kompenzirati visokim stepenom eksploatacije. Zbog toga država ne rješava radničko pitanje. U stavu prema radnicima i radničkom pokretu austrougarske vlasti su imale određene poglede od kojih nisu odstupale. Sama činjenica da je korišteno strano radništvo svih kategorija ukazuje na nepovjerenje prema domaćim radnicima. Oko 65% radne snage sačinjavali su nekvalifikovani radnici koji su bili većinom domaćeg seljačkog porijekla. Sezonski ili stalni poslovi u industriji i rudarstvu bili su im dopunsko zanimanje kojem su pretpostavljali obradu zemlje. Industrija i rudarstvo nisu mogli tolerisati udaljavanje te radne snage u vrijeme sjetve i žetve. Zbog toga se u službenim izvještajima naglašava nesigurnost domaćih radnika. S druge strane, strano radništvo koje je u početku bilo stabilizator privrede vremenom postaje smetnja, jer ono nije sobom nosilo samo stručna znanja nego i svoje klasno obrazovanje, svijest i iskustvo, stečeno ranije. Izučavajući zanate uz takve stručnjake, domaće radništvo sve više prihvata njihov pogled na svijet. Država s tim u početku nije računala. Kada je strano radništvo počelo da se klasno ispoljava unoseći socijalističke listove, časopise i brošure, postavljajući ekonomsko-socijalne i političke zahtjeve, ono je za vlast postalo politički problem. Tako su vlasti pred socijalističkom opasnosti počeli sistematsko uklanjanje stranih radnika i postepeno uvođenje domaćih ljudi na njihova mjesta. Računica je bila

⁷⁴) ABH, ZMF, br. 105/Präs, BH, 1906. Generalni štrajk, str. 433—434; ABH, ZVS, 24589/1906. (šifra 202—307). Generalni štrajk, str. 435.

jednostavna. Domaći radnici su zadovoljni s manjim platama, a od njih se nije mogla, tako brzo, očekivati socijalistička propaganda.

Pada u oči činjenica da je u 1905. godini radništvo zaposleno kod privatnih zanatlija i poslodavaca najupornije u borbi za poboljšanje položaja (pekari, kovači, kolari, zidari, moleri, farbari i stolari). Prirodno bi bilo da radnici u većim industrijskim preduzećima idu brže i odlučnije ka spoznaji zajedničkih interesa i ciljeva nego ovo malobrojno i rasuto pomoćno radništvo kod privatnih poslodavaca. Ovu činjenicu treba objašnjavati stepenom eksploatacije kojoj je izvor postojanje jake esnafske tradicije, odnosno esnafskog odnosa između majstora i kalfe. Majstori u privatnim radnjama daju svojim pomoćnim radnicima stan, hranu i platu prema svom nahodaženju, radno vrijeme je neograničeno, tako da je taj esnafski odnos pružao mogućnosti neograničene eksploatacije, a država nije zakonski regulisala radne odnose. Zbog toga se ovo radništvo najdosljednije bori za poboljšanje svog položaja. Zahtjevi koje ovo radništvo postavlja gotovo su identični sa početnim zahtjevima engleskog, francuskog, srpskog ili hrvatskog radništva. Metode borbe su takođe oprobane. One idu od moljakanja vlasti do primjene štrajka kao borbenog sredstva za poboljšanje položaja. Viši stepen u borbi radnika za poboljšanje položaja dolazi u momentu kad organizaciju shvate kao sredstvo za postizanje zajedničkih ciljeva. Upravo ova činjenica predstavlja najviši domet u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine do 1906. godine. Stihijno i borbeno istupanje trebalo je obogatiti svjesnim i organizovanim naporima.

U službenim izvještajima austrougarske vlasti u svim instancama na sve događaje među radnicima gledaju kao na pojave koje su unesene izvana. To je ocjena svih radničkih istupanja do 1906. godine. Strani uticaji su sve pokrenuli, oni vežu crvenom niti sve događaje od zahtjeva za povećanje zarada i skraćenje radnog vremena, preko štrajkova do organizacionog uobličavanja. Tako su događaji iz 1905. i 1906. godine bili ocijenjeni kao rezultat pojačanih socijalističkih strujanja u Evropi. Tendencija da se sve objašnjava spoljnim podsticajima i uvođenjem socijalističkih strujanja u Bosni i Hercegovini pokazivala je da birokratski i konzervativni aparat vlasti nije mogao da shvati moderni socijalni problem koji je sam stvarao postojećim odnosima i postupcima.

Metode obračunavanja sa radničkim pokretom u Bosni i Hercegovini vlasti su obogatile iskustvom iz borbe protiv radničkog pokreta u Monarhiji. Prvi štrajkovi likvidirani su energičnom intervencijom žandarmerije i izgonom svih stranih radnika koji su bili vezani za takva istupanja. Energičnost policijskih intervencija pojačavala je i činjenica da su svi događaji u bosansko-hercegovačkom radničkom pokretu smatrani kao preuranjene pojave i kao takve trebalo ih je u korijenu spriječiti.

Iako se radnički pokret Bosne i Hercegovine formirao i razvijao u uslovima potpune političke obespravljenosti, svakodnevnog naglašavanja konfesionalnih i nacionalnih razlika, bez i jednog školovanog čovjeka u svojim redovima, uspio je da do 1906. godine stvori uslove za organizovan rad i da svojim masovnim pokretom u maju 1906. godine prisili vlasti na popuštanje. U čitavom ovom procesu najodlučniji faktori su bili: visok stepen eksploatacije, neadekvatno kretanje realne na-

jamnine i cijena životnih namirnica (naročito 1905. i 1906), prisustvo stranih kvalifikovanih radnika i pristizanje prvih generacija domaćih kvalifikovanih industrijskih radnika.

Summary

Upon the basis of some archive documents and the existing historiographic documents some new facts about social origin, number and the economic position of the workers in Bosnia and Herzegovina up to May strikes in 1906 have been established. The Researches have shown that the working class in Bosnia and Herzegovina was of heterogenous national, social and qualificative structure in which the unskilled season workers of native and foreign origin prevailed. After the investigation of all accessible data it has been found out that in 1906 there were about 48.000 employed workers in Bosnia and Herzegovina.

In collision with its half-oriental, feudal structure, the initial industrialization met a whole series of troubles which it tried to suppress by a rough way of exploitation. This was especially applied towards the women-workers working at the tobacco factories and the ones working in the carpet factories in Sarajevo, as well as towards the season workers employed for cutting the woods. A whole series of strikes conducted for economico-social reasons were suppressed by the intervention of police and gendarmerie.

In spite of a very strict oppression from the part of the state, the working class began to organize their first illegal and semi-illegal associations through the strikes. This process was accelerated in 1905 and 1906 by sudden decrease of real rents.